

بررسی مردم‌شناختی هنرهای دستی گوشه‌دوزی و تفرشی‌دوزی

فاطمه ولیخانی چگنی^۱

چکیده

آراستن سطح پارچه‌های ساده با نخ‌های رنگین به کمک سوزن و قلاب را رودوزی می‌گویند. تفرشی‌دوزی و گوشه‌دوزی دو نوع ویژه از رودوزی‌های سنتی به شمار می‌روند که خاستگاه آنها استان مرکزی است. وجه تسمیه این هنرها نیز به همین امر برمی‌گردد. نام تفرشی‌دوزی نیز به این دلیل است که خاص شهرستان تفرش است. گوشه‌دوزی را هم به دلیل ایجاد اشکال مثلثی دارای کنج و کنار به این نام می‌خوانند.

هر چند امروزه گوشه‌دوزی و تفرشی‌دوزی همچون گذشته از رونق و طراوت برخوردار نیست، اما با استفاده از هنرهای دستی در تزئین محیط زندگی می‌توان فضای بومی و فرهنگی را به داخل خانه‌ها و محل‌های کار بازگرداند. یکی از راه‌های ترویج و اشاعه این امر، نمایش این هنرها از رسانه ملی است. از آنجا که اغلب رودوزی‌های سنتی از جمله این دو هنر را زنان انجام می‌دهند، برنامه‌های خانواده‌محور، بهترین گزینه برای ارائه این گونه هنرها هستند. شبکه آموزش نیز با آموزش هنرهای رودوزی، ضمن فراهم آوردن زمینه آشنایی مخاطبان با این هنرها و احیای دوباره آنها می‌تواند زمینه اشتغال جوانان و زنان را در حیطه هنرهای ظریف ایجاد کند.

کلیدواژه‌ها: تفرشی‌دوزی، سوزن‌دوزی، گوشه‌دوزی، صنایع دستی استان مرکزی،

رودوزی

مقدمه

رودوزی‌ها از هنرهای اصیل و سنتی ایران و از پرکاربردترین، زیباترین و متنوع‌ترین هنرها هستند و بر حسب منطقه و محل کار ویژگی‌های ساختاری منحصر به فردی دارند. در واقع، از نوع و روش دوخت و کاربرد رنگ‌های متنوع می‌توان به مکان دوخت آنها پی برد. (www.chtn.ir)

این هنر، آراستن سطح رویین پارچه‌های ساده با بهره‌گیری از نخ‌های الوان با کمک سوزن و قلاب است و هنرمندان به مدد بنخیه‌های ظریفی که بر منسوجات ساده می‌نشانند به طور معمول تلفیق زیبایی از صبر، شکیبایی و هنر را به نمایش می‌گذارند. دامنه این هنر از برخی جهات به هنرهای انتزاعی گرایش پیدا کرده و بسیار گسترده شده است. از انواع مختلف آن می‌توان به تفرشی‌دوزی، گوشه‌دوزی، سوزن‌دوزی، قلاب‌دوزی، مليله‌دوزی، خامه‌دوزی، سکه‌دوزی، چهل‌تیکه‌دوزی، گلابتون‌دوزی، پته‌دوزی و سایر دوخت‌ها اشاره کرد اما در این مجال، صرفاً به تفرشی‌دوزی و گوشه‌دوزی که خاص استان مرکزی و متأسفانه در حال فراموشی است، پرداخته می‌شود.

تاریخچه رودوزی

نساجی، دوخت و تزئینات روی پارچه، در طول تاریخ با هم همراه و عجین بوده‌اند و از یکدیگر تأثیر پذیرفته‌اند. انگیزه پدید آوردن پوشاک و اختراع جامه، ناشی از نیاز آدمی به دفاع از بدن خود در برابر عوارض طبیعی بویژه سرما و گرما بوده است، اما بعدها تن‌پوش آدمیان به مقتضای اقلیم زیست، درجه تمدن و فرهنگ، عقاید مذهبی و آداب و رسوم، دستخوش تحولات گردیده و با انواع آرایه‌ها و تزئین‌ها همراه شده است. در کتاب «مقدمه» ابن‌خلدون تألیف عبدالرحمن‌ابن‌خلدون، تاریخچه نساجی و دوخت، به زمان‌های بسیار کهن و به حضرت ادریس علیه السلام نسبت داده شده است. وسایلی که از غار «کمربندی» در نزدیکی بهشهر در استان مازندران به دست آمده و متعلق به حدود ۶۰۰۰ سال قبل از میلاد است، نشان می‌دهد که ایرانیان در آن زمان از فن تبدیل پشم به نخ اطلاع داشته‌اند و از این نخ‌ها در دوخت و دوز استفاده می‌کرده‌اند. برخی

پژوهشگران بر مبنای نتیجه‌کاوش‌های باستان‌شناسی در سیلک، آغاز ریسندگی، بافندگی و دوخت را همزمان با خانه‌سازی و سفال‌سازی دانسته‌اند و عمری ده هزار ساله برای آن تعیین کرده‌اند.

نخستین نشانه‌ها از وجود پارچه‌های منسوج در ایران متعلق به حفاری‌های شوش است که قدمت آنها به حدود ۴۰۰۰ سال قبل از میلاد می‌رسد. در موزه بوفالو امریکا، پارچه‌ای نگهداری می‌شود که احتمالاً از جنس کتان است و از شوش به دست آمده است. این بافته، قدمت نساجی را در ایران به حدود ۴۰۰۰ سال پیش از میلاد (۶۰۰۰ سال قبل) می‌رساند. نقش روی «جعبه سیمین از خزانه جیحون» که هم اکنون در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود، نشان‌دهنده آن است که در دوره مادها، لباس مردان و زنان اغلب بلند، فراخ و چین‌دار بوده و تزئیناتی از رودوزی، مانند قیطان‌دوزی، ملیله‌دوزی و قلاب‌دوزی داشته است.

لباس‌های درباریان و محافظان آنها در تخت‌جمشید و شوش نیز دارای تزئینات رودوزی‌شده از نوع سوزن‌دوزی بوده است؛ چنان که هرودوت، تاریخ‌نویس معروف یونانی نوشته است: آماستریس، همسر خشایارشا پارچه جامه‌های شاه را خود می‌بافت و می‌دوخت و چنان زیبا و دلکش می‌ساخت که گوی سبقت را از همگان می‌ربود.

همچنین تئوفیلاکت مورخ معروف قرن هفتم میلادی ضمن توصیف جامه هرمز چهارم نوشته است: شاهنشاه شلواری زربفت می‌پوشید که آن را با دست گلابتون‌دوزی و ده‌یک‌دوزی کرده بودند و بهایی گزاف داشت.

بعد از اسلام تا زمان سلجوقیان، هیچ نشانه‌ای از رودوزی‌ها در ایران به دست نیامده است. پس از سرازیر شدن ترکان آسیای مرکزی به ایران و تاخت و تاز مغولان به ناچار تحولاتی در لباس و تزئینات آن پدید آمد و عناصر چینی و تکنیک و طراحی آن، به رودوزی ایران راه یافت. در دوره صفویه اهمیت رودوزی‌ها، به قدری افزایش یافت که شاغلان این حرفه، دارای شهرت و اعتبار زیادی شدند.

در زمان قاجار، تزئینات، بر روی پیراهن و دامن بلندی به نام «وارخالق» صورت می‌گرفت، آثار باقیمانده از این دوره حکایت از رنسانس این هنر در دوره قاجاری دارد.

این امر از توجه بیشتر مردم به هنرهای تزئینی نشئت گرفته بود. (خالقی، ۱۳۸۷: با تلخیص)

رودوزی‌های سنتی در استان مرکزی

رودوزی سنتی با رنگ‌های مختلف از هنرهای دستی است که طی سالیان دراز بین زنان استان مرکزی رواج داشته است. آثاری که به طور عمده در این رشته خلق می‌شوند به صورت چهل‌تکه، چشمه‌دوزی، خامه‌دوزی، سکه‌دوزی و سوزن‌دوزی‌هایی هستند که وسایل منزل و لباس‌ها را با آنها تزئین می‌کنند. البته برخی از این رودوزی‌ها از استان‌های دیگر وارد شده‌اند.

«از رودوزی‌هایی که در گذشته خاص استان مرکزی بوده، می‌توان به گوشه‌دوزی و تفرشی‌دوزی اشاره کرد.» (موسوی، ۱۳۸۵: ۳۱)
در حال حاضر در شهرهای اراک، ساوه، زرنویه، شازند، خمین، کمیجان، آشتیان و تفرش این نوع رودوزی‌ها دیده می‌شود.

گوشه‌دوزی

در لغت به معنی کنار و کنج آمده است. گوشه‌دوزی به دوخت طرح‌های هندسی با زاویه قائمه یا نیمه آن (۹۰ یا ۴۵ درجه) گفته می‌شود. (www.soozandoozi.ir)

نمونه تابلو گوشه‌دوزی شده

در این دوخت از بخیه‌های مختلفی به نام‌های زنجیره‌ای و تک‌زنجیره‌ای، بخیه تنبل^۱، بخیه دندان‌موشی و تک‌بخیه‌های متقاطع بر روی هم و قلاب‌دوزی استفاده می‌شود که بخیه‌های فوق در محل داخل زاویه و دور محل درز سوزن‌دوزی انجام می‌گیرد و دوخت دندان‌موشی در دو سمت خط طرح به صورت قرینه دوخته می‌شود.

مواد و ابزار مورد نیاز این نوع دوخت عبارتند از: نخ ابریشم تاییده به رنگ‌های الوان ثابت مانند سبز، زرد، قرمز، آبی و پارچه‌های ابریشمی یا برآق به رنگ‌های تیره، سوزن، انگشتانه، قیچی و کارگاه که به دلیل مشترکات این ابزار با تفرشی‌دوزی توضیح کامل آنها در پایان خواهد آمد. (براتی، مصاحبه، ۱۳۸۹)

این نوع دوخت برای تزئین لباس، کوسن، بقچه، جانماز و امثال آن به کار می‌رود و بیشتر در شهرهای خمین و اراک رواج دارد. (اسفندیاری، ۱۳۷۰: ۲۱۶)

در خصوص استفاده از نخ ابریشمی این مطلب را باید اضافه کرد که ابریشم به واسطه نرمی، شفافیت، ظرافت و استحکام فوق‌العاده، یکی از معروف‌ترین و ارزنده‌ترین نخ‌های قابل استفاده در گوشه‌دوزی است.

تفرشی‌دوزی

تفرشی‌دوزی یکی از انواع رودوزی‌های ایرانی است که در گذشته تولیدکننده عمده و اصلی آن مردم تفرش بوده‌اند. ولی در حال حاضر رونق و رواج چندانی ندارد. این نوع دوخت که از تکنیک بسیار ساده‌ای برخوردار است و به صورت حاشیه‌هایی پهن بر روی پارچه ایجاد می‌شود، شباهت زیادی به گوشه‌دوزی دارد، با این تفاوت که در آن نسبت به گوشه‌دوزی، نخ‌کشی کمتری انجام می‌شود.

---

۱. بخیه تنبل به شکل گلبرگ است. برای این کار، سوزن را از قسمت مرکز طرح بیرون می‌آورند و دوباره در قسمت نزدیک به آن در پارچه فرومی‌برند و قبل از اینکه نخ به طور کامل کشیده شود، بر روی حلقه نخ ایجاد شده روی محیط طرح یک بست می‌زنند.

ساده‌ترین شکل سوزن‌دوزی تفرشی به این صورت است که ابتدا با کشیدن سه نخ از طول و عرض پارچه، مربع‌هایی به شکل یک سانتی‌متر بر روی آن مشخص می‌شود، سپس وسط آن را با نخ ابریشمی به رنگ پارچه می‌دوزند.

تفرشی‌دوزی روی پارچه‌هایی که دارای بافت ساده هستند، یعنی تار و پود آنها منظم و دارای شمارش است، انجام می‌شود و نحوهٔ دوخت آن نیز ساده و راحت است و فقط از شلال تشکیل می‌شود. در گذشته از این دوخت برای چادرشب، پرده، رویه کرسی و بقچه استفاده می‌شد و امروزه برای تزئین لباس، رومیزی و غیره به کار می‌رود.

برای تفرشی‌دوزی نیازی به کشیدن نقش روی پارچه نیست؛ طرح‌ها ذهنی هستند و از طریق شمارش تار و پود پارچه، با دوختی شلالی پدید می‌آیند. (حسنی، ۱۳۸۲: ۱۴۲)

مراحل پنج‌گانه دوخت تفرشی به شرح زیر انجام می‌شود:

۱. در ردیف اول با شمارش تار و پود پارچه، شلال‌های منظم و یکنواختی بر روی آن دوخته می‌شود. در ردیف دوم، شلال‌ها طوری تنظیم می‌شوند که هر نخ‌ی که در ردیف اول روی پارچه قرار داشته، در این ردیف زیر قرار می‌گیرد.

نمونه تابلو تفرشی‌دوزی شده

نکته قابل ذکر در این مرحله این است که ردیف شلال‌ها در طرح باید زوج باشد (شش یا هشت ردیف). پس از ایجاد چند ردیف شلال، شلال‌های افقی با شلال‌های

عمودی به هم متصل می‌شوند؛ به نحوی که شکل، حالتی کنگره‌ای به خود بگیرد. سپس روی گوشه‌های کنگره با دوخت ضربدری پرمی‌شود و به این ترتیب، مرحله اول پایان می‌پذیرد.

۲. پس از اتمام این مرحله، یک ردیف زنجیره‌دوزی می‌شود.

۳. در این مرحله، دوباره یک طرح کامل از دوخت مرحله اول انجام می‌شود و همانند آن، بخیه‌ها باید زوج باشند. برای کامل شدن طرح در اینجا لازم است که دو ردیف شلال افقی در وسط طرح به طور کامل شبیه هم باشند، به این ترتیب که اگر طرح شش ردیف باشد، در ردیف سوم، نخ روی پارچه قرار گرفته و در ردیف چهارم نیز مانند آن نخ روی پارچه قرار بگیرد. سپس برای تکمیل این مرحله، داخل خانه با دوخت ضربدر پرمی‌شود. دوخت ضربدری می‌تواند با نخ هم‌رنگ پارچه زمینه یا نخ به رنگ دیگر انجام شود.

۴. بار دیگر یک ردیف زنجیره‌دوزی می‌شود.

۵. این مرحله شبیه به مرحله قبل انجام می‌شود. (اسفندیاری، ۱۳۷۰: ۲۰۵)

مواد و ابزار مورد نیاز در تهیه تفرشی‌دوزی عبارت‌اند از:

- پارچه: پارچه‌هایی که برای تهیه انواع رودوزی‌های ایرانی مورد استفاده قرار می‌گرفت درست به تعداد انواع رودوزی‌های ایرانی متنوع بود. به عبارت دیگر هر یک از رودوزی‌ها بر روی پارچه خاصی انجام می‌شد. برای تفرشی‌دوزی از پارچه‌هایی استفاده می‌کنند که تار و پود آن قابل شمارش باشد مانند پارچه‌های فاستونی برای دوخت رومیزی و دیگر پارچه‌های درشت‌باف مانند کفی برای دوخت لباس، کیف و سایر وسایل. (خوشدونی، مصاحبه، ۱۳۸۹)

- نخ: نخ‌های مورد استفاده در تفرشی‌دوزی از نوع عمامه و دمسه^۱ است. البته در بعضی از موارد نخ ابریشم نیز به کار می‌رود.

- سوزن: سوزن در انواع مختلف یافت می‌شود. به طور کلی سوزن نباید قابل انعطاف باشد. هر مدل سوزن برای دوخت بخصوصی ساخته شده است. در تفرشی‌دوزی از سوزن

بیتوین^۱ استفاده می‌کنند که دارای طول متوسط است و برای دوخت پارچه‌هایی با ضخامت زیاد مانند فاستونی، کفنی و همچنین ضخامت متوسط به کار می‌رود.

- انگشتانه: یکی از وسایل لازم و ضروری که هم در رودوزی و هم در خیاطی به کار می‌رود، انگشتانه است. این وسیله نباید هیچ گونه فشاری بر انگشت وارد کند و باید به‌طور کامل متناسب با انگشت سوّم دست باشد.
- قیچی: برای برش پارچه، از قیچی تیز با اندازه متوسط و برای سوراخ کردن پارچه و چیدن سر و انتهای نخ‌ها از قیچی کوچک استفاده می‌کنند.
- کارگاه گلدوزی: یکی از اساسی‌ترین وسایل سوزن‌دوزی‌ها، کارگاه است که به‌طور معمول به دو نوع گرد و مستطیل دیده می‌شود. از نوع گرد آن برای کارهای کوچک و ظریف و از نوع مستطیل آن برای کارهای بزرگ استفاده می‌کنند. (براتی، مصاحبه، ۱۳۸۹)

جمع‌بندی

امروزه، این هنر سنتی به شکل بسیار محدود در استان مرکزی انجام می‌شود و مطالعه جدی در این زمینه صورت نگرفته است. در حال حاضر، ۸ نفر در استان با احداث کارگاه به شکل خودجوش به این هنر زیبا و اصیل پرداخته‌اند که چنانچه مورد حمایت قرار بگیرند می‌توانند صنایع فرهنگی بسیار ارزشمندی را در این منطقه توسعه دهند.

کارکردهای این هنر اصیل متفاوت است؛ گاهی نیاز اقتصادی را برطرف می‌کند و گاهی برای استفاده شخصی و صرفه‌جویی در هزینه‌ها تهیه می‌شود؛ گاهی نیز وسیله‌ای برای پرکردن اوقات فراغت است. برخی نیز آن را به دیگران هدیه می‌دهند تا از این طریق، روابط اجتماعی خود را حفظ کنند و استحکام بخشند. در هر حال، حمایت دولت و مسئولان از هنرمندان هنرهای سنتی در تأمین معاش، می‌تواند از سویی، در جلوگیری از فراموشی این هنرها که نماینده فرهنگ و هنر ایران است مؤثر باشد و از سوی دیگر، به اشتغال‌زایی، صادرات و ارزآوری یاری رساند.

منابع

الف) کتاب

۱. اسفندیاری، صبا (۱۳۷۰) نگرشی بر روند سوزن‌دوزی‌های ایران، تهران: انتشارات صبا.
۲. حسنی، حمیدرضا (۱۳۸۲) «مردم‌نگاری تفرش»، اراک: انتشارات میراث فرهنگی استان مرکزی.
۳. خالقی، مهدی (۱۳۸۷) «تاریخچه رودوزی و سوزن‌دوزی»، تهران: آویز.
۴. موسوی، لیلا سادات (۱۳۸۵) «صنایع دستی استان مرکزی»، تهران: انتشارات زرین و سیمین.

ب) مصاحبه

۱. براتی، سکینه، اراک، مدیر و مربی آموزشگاه رودوزی‌های سنتی، ۸۹/۲/۱۳
۲. خوشدونی، فاطمه، اراک، مدیر و مربی آموزشگاه رودوزی‌های سنتی و مدرن، ۸۹/۲/۱۳

پ) اینترنت

1. www.soozandoozi.ir
2. www.chtn.ir

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی